

УДК [02 + 002.2]: [94+26/28] (477)
Наталія Солонська

БІБЛІОТЕЧНА КУЛЬТУРА ТА КНИЖКОВЕ НАДБАННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ В КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНО– РЕЛІГІЙНОГО ПРОЦЕСУ ЕПОХИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗРІЗ

Синтезуючий вплив християнства, церковно-релігійної та бібліотечної культури на розвиток духовності в Київській Русі комплексно, під кутом зору міждисциплінарних досліджень таких наук, як релігієзнавство, культурологія, спеціальні історичні дисципліни, зокрема бібліотекознавство та книгознавство, в історичній науці не розглядався. У пропонованій статті дано спробу здійснити перший крок у розв'язанні цієї проблеми.

Усвідомлення історії цивілізації неможливе поза писемністю, книгою, бібліотекою як документальної пам'яті людства. Період зміцнення державності за великого київського князя Ярослава Мудрого збігається з часом поширення християнства й інтенсивного розвитку бібліотечної культури і книжності на наших землях, у великій країні, що називається Русь»², про яку йдеться в «Християнській Топографії» Козьми Індикоплова, де містяться відомості про Святу землю і де автор подає унікальну інформацію та називає чимало країн і народів, які сповідують Святе Євангеліє. І вже митрополит Іларіон відбиває точку зору давньоруських християн на світову історію в своєму богословському творі «Слово про Закон і Благодать»³.

Аналізуючи вплив християнства на розвиток бібліотечної справи, ми усвідомлюємо, що за часів Київської Русі він був домінуючим⁴. Бібліотечна культура набуває рис самоорганізованої, впорядкованої системи. Система бібліотечної культури, як і писемної, «була відкритою системою, що запозичувала й обмі-

нювалася інформацією з іншими бібліотечними культурними системами»⁵. Однак синтезуючий вплив християнства, церковно-релігійної та бібліотечної культури на розвиток духовності в Київській Русі комплексно, під кутом зору міждисциплінарних досліджень таких наук, як релігієзнавство, спеціальні історичні дисципліни, зокрема таких його складових, як бібліотекознавство та книгознавство, культурологія в історичній науці не розглядався. У даній статті спробуємо здійснити перший крок у розв'язанні цієї проблеми. Це, в свою чергу, сприятиме і вирішенню поставленого автором статті завдання: створенню теоретичної моделі реконструкції фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого. Дане дослідження доповнить вивчення програми курсів «Релігієзнавство» та «Історія релігії в Україні», допоможе послідовно та системно вивчити розвиток релігії на наших землях через призму бібліотечної культури, зокрема богослужбової книги, що є, вдаючися до сучасної термінології, ядром фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого, що реконструюватиметься.

Для нас становить інтерес проблема ролі релігії у бібліотечній культурі. Окремі питання впливу християнства на становлення культури Русі-України відображено у наукових працях багатьох українських та російських істориків та філософів різних поколінь. Серед них – В.Адріанов-Перетц, М.Бердяєв, А.Бичко, М.Брайчевський, Є.Голубінський, Т.Горбаченко, В.Горський, О.Горський, М.Грушевський, Д.Дорошенко, М.Возняк, О.Замалеев, Я.Ісаєвич, М.Котляр, Б.Кримський, І.Крипякевич, О.Левицький, Д.Лихачов, І.Мицик, В.Нічик, І.Огієнко, В.Перетц, Н.Полонська-Василенко, М.Присьолков, В.Ричка, А.Савич, Г.Флоренський, В.Ульяновський, О.Шахматов, З.Хижняк, П.Яременко та ін.

Утім, автор не ставить завдання оцінювати історико-культурні наслідки християнізації, оскільки остання – складний і неоднозначний процес, якому присвячено численні спеціальні наукові праці. Втім, його аналіз допомагає в побудові теоретичної моделі реконструкції бібліотечно-архівного зібрання Бібліотеки Ярослава Мудрого (заснована 1037 р.), в його формуванні, сис-

тематизації та класифікації. Ми розглядаємо її як **синкретичне та історико-культурне явище**, сукупне документальне зібрання епохи Київської Русі, фонд якої склався із книжкового та архівного масиву. В цьому контексті питання в українській науці ставиться вперше.

Православ'я у перші віки свого запровадження в Давньоруській країні відіграло роль стимулятора інтелектуальної та розумової діяльності суспільства і спричинило розвиток писемної та книжної школи, діяльність науковців-філософів Ярославового кола⁶. Це цілком відбивало концепцію константинопольського патріарха Фотія, який вказував на те, що віддане служіння церкві невіддільне від просвітницької діяльності. Остання, в свою чергу, в період Київської Русі була невіддільна від релігійного процесу.

Т. Г. Горбаченко наголошує, що «релігія, як і філософія, має здатність бути структуруючим ядром світогляду. Вона втручається в усі форми суспільної свідомості й у такий спосіб отримує доступ до найвіддаленіших куточків духовного життя суспільства, в тому числі і до писемної культури»⁷, діалектика якої невід'ємна від бібліотечної культури Київської Русі, на закладенні фундаменту якої вирішально вплинуло християнство. Воно в язичницьку країну⁸, а такою була Київська Русь, прийшло з Візантії. Нововиявлені джерела дають змогу уточнити дату і дають підставу, скажімо,

М. О. Чмихову дійти висновку⁹, що це сталося 990, а не 988 року¹⁰.

Православна культура, книжна за своєї формою (молитва завжди була тільки книжним жанром), дала могутній поштовх для розвитку книжної справи. Весь подальший розвиток давньоруської книжності здійснювався в рамках християнської ідеології. Оскільки книжність у Київській Русі з'явилась у середині IX ст.¹¹ Русь починає створювати власну церковну літературу і започатковує літописання. О. О. Шахматов пов'язує цей процес з єпископськими кафедрами та великими монастирями, хоча писемність спочатку виникла на Русі поза сферою церковного жит-

тя. Та від певного моменту (ймовірно, від 860 р.) церква взяла цю справу до своїх рук¹², більше того інтенсивно і ревно опікувалася нею. Так, Начальний літопис розповідає, як Володимир Святий у 996 р. призначив на утримання побудованої ним у Києві соборної Десятинної церкви, попередниці Софії, десяту частину своїх доходів. Джерело розтлумачує: «... и положи написал клятву в церкви сей». Цю клятву зустрічаємо в церковному уставі Володимира¹³, де князь закликає своїх спадкоємців непорушно дотримуватися постанови, складеної ним на підставі правил Вселенських соборів і законів грецьких володарів. Найдавніший із чисельних списків цього уставу знаходимо в Новгородській Кормчій кінця XIII ст. (тут присутній і найдавніший список Руської Правди). Організаційна архітектоніка Десятинної церкви (Св. Богородиці), при ній функціонували бібліотека, скрипторій, школа¹⁴, мала наслідуватися іншими церквами і монастирями. Невипадково «У Десятинну церкву при її створенні було передано також ікони, книги та іншу корсунське начиння, а також переведено і тих священиків, котрих було привезено Володимиром з Корсуня. Тобто, в Києві поряд з князівським палацом було створено за ініціативою князя власний новий Корсунь»¹⁵.

Підґрунтям для становлення і розвитку книжної й бібліотечної культури Київської Русі є писемна культура. Як її функціональну підсистему, упорядкований та ієрархізований комплекс Т.Г.Горбаченко розглядає бібліотеку¹⁶. Поширення християнства, стимулюючи розвиток бібліотечної культури, не могло обходитися без богослужбової книги. Складовими церковнослов'янської писемності стали рукописна книга, а пізніше друкована книга. Заходи з поширення богослужбової літератури (невипадково перший давньоруський історичний твір – «Сказання про поширення християнства», умовна назва¹⁷). М.Ю.Брайчевський відносить до ідеологічних, хоча займатися розвитком просвіти релігійну верхівку змушували потреби церкви та богослужіння¹⁸. Можливо існують аргументи, що заперечують погляд ученого, але навіть роль букваря виконував збірник творів давньоєврейської культурної поезії – Псалтир¹⁹.

Географія писемної традиції створення рукописних християнських книг сягають часу перших монастирів на Заході (Ірландія). Тут, далеко від Європи, збиралися на постійний осередок вчені і в XI ст., закладено основи систематичної освіти й налагоджено школу переписувачів книжок²⁰.

За Володимира Великого єпархія складалася з Київської, Новгородської, Ростовської, Володимирської на Волині, Білгородської поблизу Києва, Чернігівської (засновані в 992 р.) єпархій. Вони керувалися Уставом (Грамотою о делах суда их подлежащих), яку надав їм Володимир.

«Студійський статут, запроваджений на Русі у другій половині XI ст., зобов'язував монастирі заводити у себе бібліотеки, скрипторії, школи, іконописні майстерні, шпитали, й інші заклади»²¹. У православній церкві богослужіння відбувається за прийнятим уставом. У Софійському соборі служба теж правилася за уставом.

У структуру киеворуських монастирів разом із Студійним уставом було введено й бібліотеки²², якими опікувалися брати-бібліотекарі. За розпорядженням спеціально призначеного ченця братія збиралася для читання книг. Окремі ченці мали власні бібліотеки і витрачали на книжки всі свої незначні статки.

На Русі монастирі поставали насамперед у містах²³. Тобто, і більш освіченим стає саме міське населення. Першими бібліотеками ставали монастирські книгозбірні, що були осередком збереження творів писемності. Отже, бібліотеки – це явище міської культури і місцем народження бібліотечної культури є місто. Те ж саме стосується і зародження видавничої справи (нині в книгознавстві дефініція *видавниче виробництво* поширюється і на середньовічні часи), започаткованої у вигляді рукописної традиції. Переписувачами книжок виступали особи приходського духовенства, пономарі, дяки та інші особи. Переписуванням книжок займалися і чоловіки, і жінки. Християнізація потребувала значної кількості книжок для здійснення відправи, а також церковно-просвітнього характеру, які в скрипторії при Софійському соборі та Бібліотеці Ярослава Мудрого перепису-

валися з болгарських оригіналів, чи перекладалися з грецьких книжок. У XI ст. в основному переписувалися книги церковного змісту і при Софійському соборі. Далі ця традиція наслідується іншими соборами, в інших містах та у великих монастирях. Тут, за європейською традицією, зосереджувалися вчені, письменники та ін. творчі особистості; «поряд з чернечими організаціями функціонували культурні осередки при архієрейських кафедрах. Найвизначнішими серед них був Софійський гурток книжників, заснований у Києві Ярославом Мудрим і очолений Іларіоном. Подібні колективи існували і в багатьох єпископських містах (Новгороді, Смоленську, Перемишлі тощо). Сама Київська митрополія сформувалася наприкінці X ст. з ініціативи київського князя і за згодою між ним та Константинополем»³¹.

Переважна частина наукової інформації потрапляла в києворуське середовище з богослужбових книг. З них найперше черпали знання наукові й філософські. Грамотних людей, які могли читати чи писати, скоріше за все, було небагато, але оприлюднене, виголошене Боже слово, прочитане священиком, чули всі, хто йшов у храми. Тобто, церковно-релігійна діяльність, спрямована на поширення і зміцнення християнства, і діяльність давньоруських книжників, спрямована на поширення грамотності, в кінцевому підсумку, сприяли піднесенню загальної духовності, освіти, моралі тогочасного суспільства.

Кількість монастирів у XI – XIII ст. у Київській Русі, за М.Тихомировим²⁴, сягала 70. На думку Є.Голубинського, в Новгороді існувало 17 монастирів, у Києві – 17, у Володимирі – 6, у Смоленську – 5, Галичі – 5, Чернігові – 3, Полоцьку – 3, Ростові – Переяславлі, Південному – по 2, у Володимирі-Волинському, Переяславлі-Залеському, Суздалі, Муромі, Пскові, Старій Русі, Нижньому Новгороді, Ярославлі та Тмутаракані – по одному²⁵. В Києві діяло 17 монастирів, але функціонували ще монастирі й за містом.

При монастирях, на зразок Софії, створювалися бібліотеки. Книгосховищем слугували палати та хори, як і в Софії²⁶. У кінці X ст. існували Київська (Переяславська) митрополія, єпис-

копії в Новгороді та Ростові, кафедри у Білгороді, Чернігові, Володимирі-Волинському, Полоцьку, Турові²⁷. Богослужіння в них потребувало відповідної літератури. Отже, була, свого роду, вдаючись до сучасної термінології, бібліотечно-церковна чи церковно-бібліотечна мережа, керована першою особою в державі й в релігійних колах.

Про перше хрещення киян, що відбулося ще в 861 чи в 862 р., згадує в своєму листі від 866 – 867 рр. патріарх Фотій. Ця християнська громада мала свої богослужбові книги, які зберігалися в церкві Св. Іллі, де служба правилася слов'янською мовою²⁸. Цей храм постав в 944 р. за Ігорових часів. При ньому була і певна богослужбова література, щось схоже на маленьку книгозбірню. Можна припустити, що твори з нього могли з часом потрапити до Бібліотеки Ярослава Мудрого.

Джерела не дають жодних відповідей на питання: чи мала богослужбові книги княгиня Ольга. Однак її священник Григорій не міг обходитися без книжок. М.Ю.Брайчевський припускає існування в цей час й інших пресвітерів²⁹ і погоджується з Є.Є.Голубинським щодо безсумнівного існування за фактичного правління Ольги «приватних каплиць, молелень, церковок»³⁰. Відправи не могли здійснюватися без богослужбової літератури.

«Священиків та слов'янські богослужбові книги міг він (Володимир. – *Авт.*) спочатку запозичити від моравів та болгар, за 120 років ще до того часу звернених у Христову віру. Поки християнські школи в Києві і по містах ним заведені, могли йому діставати здібних до священства людей зі слов'янорусів. Для самих шкіл, заведених Володимиром, потрібні були священники, котрі володіли слов'янською мовою та письмом, якому вони навчали»³².

М.С.Грушевський підтримував думку М.Д.Приселкова, який вважав, що Володимирове християнство «було походження західно-болгарського, охридського, і тільки в 1030-х роках ся ерархія охридського походження була заступлена царгородською, що дала новий напрям в ідеології і життю»³³.

Володимир Великий, «защеплене тут уже давно християнство зробив державною релігією». Русь «дійшла до вершини свого

розвою, з кінцем його пановання почала хилити ся до упадку»³⁴. Утім, «буйний росцвіт християнства за Володимира»³⁵ не можна пояснити, не припустивши, що воно було вже значно розвинено й до нього років за 150 до того. «Росцвіт нашої початкової літератури так само приневолює думати, що розпочалася вона ще з XI віку. А коли зявилося більше християн, неодмінно мусив повстати й переклад св. Письма на місцеву слов'янську київську мову. Безумовно християни в Києві мали свої Богослужіння – бодай давнього часу, але вже в першій половині IX-го віку»³⁶. Ті богослужіння, на думку М.С.Грушевського, правилися грецькою мовою. Її, звичайно, не могли зрозуміти київські прихожани. «Ті священники, що жили в Києві, мали за обов'язок не тільки правити Богослужіння, алей навчати нової віри. Поширення християнства на перших порах його зовсім неможливе без відповідної агітації та навчання основ нової віри зрозумілою мовою»³⁷. М.С.Грушевський вважає, що в Києві християни «мали не тільки грецьке богослужіння, але й живу проповідь місцевою полянською мовою»³⁸, а «проповідувати Євангелію не можна, не пояснюючи її живою мовою, а це у всіх народів вело до перекладу бодай потрібних уривків на живу мову» і вважає за можливе те, що в Києві «для потреб християнської громади, якийсь священник слов'янин, або грек, що добре вмів по-слов'янському, – переклав потрібні йому для проповіді уривки»³⁹.

Київська Русь користувалася не тільки книгами з Болгарії й переписувала їх, а й перекладала з грецької та інших мов. Тому в книгосховищі Софійського собору зберігалися і книги не-слов'янськими мовами. Д.Чижевський не виділяв помітних ознак їх моравського походження і вважав, «що церковна мова постала під впливом македонської як літературна мова для різних слов'янських народів» З Болгарії прийшли до Київської Русі твори «Золотого віку» болгарської літератури, доби царя Симеона (IX – X ст.): «Шестоднев» Іоанна Екзарха Болгарського, «Учительне Євангеліє» Костянтина Пресвітера, переклади «Богословія» Дамаскіна та ін.; Збірник Святослава 1073 р., томи великих «Четій Міней», «Златоструй», «Хроніка Малали».

У науці загальноприйнята така схема: переклади богослужбових книг постали ще за часів діяльності Кирила та Мефодія в Моравії, звідти вони потрапили до Болгарії і далі – в Київську Русь. «Література, що нам тепер здається занадто релігійною та церковно забарвленою, з погляду того часу, відповідала вимогам науковості. Щоправда «наука» Київської Русі за винятком хіба богослів'я, була виключно популяризаторською. Великою мірою переклади її зроблено вже в Києві⁴⁰.

Як богослужбова література потрапляла до Києва і звідки? Існують відомості, що грецькі архітектори та майстри, запрошені для будівництва Києво-Печерського монастиря, привезли із собою грецькі книги. Можна припустити, що, свого часу, зводячи Софійський собор (протягом 1017–1037 рр.) книги мали й майстри, які будували храм, про їхню освіченість свідчать сюжети геніально виконаних фресок.

О.І.Соболевський припускає, що книги з Болгарії в Київську Русь потрапляли через Константинополь. Він являв собою величезний ринок товарів, а книжка теж була товаром, на неї були великий попит та високі ціни⁴¹.

Книги везли із собою в Київ усі перші християни, княгиня Ольга, її священник, князь Володимир Великий, митрополит Михаїл (Сірін, помер – 992 р., йому приписують заснування Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря); грек Леон (Леонтій, помер 1008 р.). У фонд Бібліотеки Ярослава Мудрого, що буде реконструйовуватися на підставі теоретичної моделі, розробленої автором, та в Електронну Давньоруську бібліотеку належить, на нашу думку, включити й список Послання цього митрополита до римлян «О опресноках»⁴².

М.Попович пристає на думку Д.Лихачова, що «книжництво давньої Русі лише приблизно допускає класифікацію творів за тематикою чи іншими подібними критеріями. Так, у літописах можна зустріти річні статті, історичні повісті, грамоти, житія, повчання, хоча переважно таки записувалися річні статті». М.Попович єдиним надійним способом «класифікувати твори давньоруської літератури» вважає класифікацію за їх

функцією або контекстом, в якому вони найчастіше вживалися». Керуватися тут необхідно класифікацією ситуацій, «в яких вживаються книги і для яких вони призначені, що їх вони виражають. Одна справа – ситуація молитви вдома, інша справа – ситуація участі в богослужінні, ще інша – ситуація розважального чи пізнавального читання в колі сім'ї (книги рідко читаються про себе, навіть інтонації текстів свідчать про те, що вони призначалися для колективного читання)»⁴³.

При чому «сакральне Слово і сакральні контексти (ситуації)» для М.Поповича є одним із «жанрів» буття і книжних жанрів», оскільки «статус сакралізованих текстів та сакралізованої мови знаходить обґрунтування в християнській ідеології»⁴⁴. Сюди сягає корінням «концепція навчання» (тобто вона походить від концепції християнського вчення. – *Авт.*). Спочатку вчили читати – це був перший рівень; потім вчили писати, співати. Через сприйняття християнства людина поступово, ненав'язливо проникла ся книгою і навпаки: через книгу, як і було замислено проповідниками християнства, зміцнювала віру. – *Авт.*), а також писати ікони, переплітати книги тощо, то вже на «на третьому рівні, недосяжному для більшості, оволодівати схедрографією – заучувати вправи на кожну літеру алфавіту. Але ніде не вчили розмовляти сакральною мовою!»⁴⁵

Розвиваючи здійснені іншими науковцями дослідження ролі бібліотек монастирів, соборів у розвитку культури України, ми звертаємося до значення в цьому процесі першої державної бібліотеки на наших землях – Бібліотеки Ярослава Мудрого. Вона є складовою церковнослов'янської писемності, артефактом збереження та використання документальної пам'яті східного християнства. Заснування Бібліотеки Ярослава Мудрого автор розглядає в контексті загального культурного процесу, а саму книгозбірню в контексті духовно-культурного розвитку України. Аналіз наукової літератури дає підстави для висновку, що нині не існує спеціального наукового дослідження, присвяченого проблемі впливу християнства на становлення бібліотечної культури Київської Русі як історико-культурного та духов-

ного явища епохи і ми здійснюємо крок в цьому дослідженні.

Провідна роль бібліотеки Софійського собору в становленні писемної культури, її формуванні, пояснюється вирішальним впливом церкви на суспільство, на оточуючий світ, формування індивідуального внутрішнього світу кожної людини. Оскільки «вся руська освіченість носила на собі виключно релігійно-духовний характер»⁴⁶, то фонд Бібліотеки Ярослава Мудрого мав такий самий релігійно-духовний характер. Тому теоретична реконструкція фонду давньоруської бібліотеки – це не тільки реконструкція книжного ресурсу Бібліотеки Ярослава Мудрого, а й реконструкція процесу розвитку духовності в давньоруському суспільстві. Оскільки «християнська церква стала головною просвітницькою інституцією на Русі»⁴⁷, роль цієї бібліотеки в поширенні християнства і просвіти незаперечна.

У фонді Бібліотеки Ярослава Мудрого були церковно-політичні книги; догматичні; агіографічні; проповідницькі та богослужбові; збірники, мінеї («Четьї» читалися в церкві, й братією), прологи, златоусти, земні раї, п'ятидесятниці, учительні Євангелія, тлумачні Євангелія, тлумачні псалтирі, потрібні для відправи церковні Статути або Типікони (вони визначали склад, порядок і чин церковних богослужінь) тощо. Житійна література представлена у мінеях, прологах, патериках, у збірках і окремих списках⁴⁸.

Такий набір літератури слугує взірцем і для монастирських бібліотек⁴⁹. 19-е правило Шостого Вселенського собору, а також грецькі типікони вимагали, щоб у церквах читали повчальні твори Отців церкви⁵⁰. Студійний та Єрусалимський статuti перераховували книги й статті, які підлягали богослужбовому прочитанню⁵¹.

Для відправи православного християнського культу в церквах (в їх числі, й домашніх) був необхідний такий мінімум книг: Євангелія-апракос; Апостол-апракос Євхологіон (поєднання Требника із Служебником); окремо Требник; окремо Служебник; Часослов; Псалтир; Тріодь пісна; Тріодь цвітна; Мінея загальна; для соборних храмів, Софійського рівня ще: Стихірар;

Недільний Октоїх; Шестоднев; Ірмологій; Паремейнік; Мінеї місячні. Євангеліє лежало на престолі кожної функціонуючої церкви; Апостол, книга не ритуальна, що може переноситися із церкви в церкву, однак він був у кожному храмі.

Головна частина книжного фонду Київської Русі, на думку численних дослідників різних поколінь, – богословські твори: Св. Писання та його тлумачення, праці отців церкви, життя святих, апокрифи; користувалася попитом історична література: хроніки Амартола, Малали, Сінкелла, літопис Никифора, Палея тощо.

Для давньоруської богослужбової літератури властива наявність значного числа компілятивних збірників та творів, написок із праць отців та учителів церкви, оскільки давньоруські компілятори та укладачі відбирали для своїх праць найзрозуміліші для них частини давніх авторів, ті частини, які відповідали уявленням про світ та філософію давньоруського читача.

Найбільш ранньою спробою класифікації книг є їх розподіл за розміром (форматом). Т.Г.Горбаченко пропонує таку структуру книжного фонду:

- 1) богослужбові книги;
- 2) книги церковнослужбові, «четьї» релігійного змісту;
- 3) книги з церковного права;
- 4) книги світського змісту⁵².

За М. Зарубіним⁵³, »до кінця XVIII ст. церковно-бібліотечна практика знала п'ять основних систем класифікації книг:

- 1) зміст (назва книги);
- 2) спосіб створення (рукописний);
- 3) формат книги;
- 4) мова;
- 5) алфавіт.

М. Толстой поділяє релігійну літературу середньовіччя на конфесійну та конфесійно-світську⁵⁴. Конфесійна література – літургійна, канонічна, гомілетична, проповідницька, а сюди належить також агіографічна та дидактична література. Літургійна література охоплює таке коло: Службники,

Требники, Часослови, Мінеї, Октоїхи, Тріоди та ін. Канонічна – Псалтир, Апостол, Євангелія. Книги Старого завіту; гомілетична і проповідницька – тлумачні Псалтирі, учительні й тлумачні Євангелія; агіографічна – життєписи святих; дидактична – катехізиси; конфесійно-світська поділяється на церковно-ораторську та полемічну. Св. Письмо було призначене не лише для богослужби, а й для читання⁵⁵.

Орієнтовні розділи Електронного каталогу Бібліотеки Ярослава Мудрого книжного ресурсу автор даної статті виділяє такі:

I. Християнська література:

1.1. Література, де порушуються питання християнського віровчення.

1.2. Література, де висвітлюється ставлення християнина до церкви та до священників.

II. Література моралістичного спрямування.

III. Наукова література:

3.1. Історично-географічна.

3.2. Література, що містить історичну інформацію.

3.3. Література, що містить географічну інформацію.

3.4. Природничонаукова література.

3.5. Філософська література.

IV. Література, де відбито питання повсякденного життя і побуту.

4.1. Література, де відбито питання етики, моралі.

4.2. Література, де відбито питання велеречивості.

4.3. Література, де відбито питання правильного харчування.

V. Література, де відбито питання лікування хворих; здоров'я.

Розглянемо детальніше кожен з 26 книг, які необхідні для відправ.

«Ужиток Св. Письма був віронавчальний та богослужбовий. Тому деякі частини св. Письма мали подвійне оформлення, – для однієї й іншої мети <...> Євангелія існувала в формі «Четвероевангелії», тобто повного тексту Євангелії, поруч цього були Євангелії, вибрані в порядку їх тижневого читання

при богослужбі («Апракос»), а саме – або тільки для недільних богослужб (до таких Євангелій належав найстаріший датований східнослов'янський рукопис 1056 – 57 рр. «Остромирове Євангелія», писана, можливо, писарем-киянином для новгородського посадника Остромира»⁵⁶. Д. Чижевський підкреслював, що «віддавна мали наші предки послуговуватися й «Апостолом», який існував «у перекладі в двох формах: як повний текст (рукописи, починаючи з XIII ст.), або вибраний для богослужб (рукописи з XII ст.). З книг Старого Завіту найбільше розповсюдження мав «Псалтир» з тлумаченнями, з поясненнями важкозрозумілих місць Афанасія Александрійського і Теодорита Кірського^{56a}. Євангеліє було відоме в Давній Русі ще за часів Аскольда та Діра⁵⁷. Частина перекладної літератури була продуктом праці київських книжників, «бо окремі пам'ятки мають властивості староруської мови»⁵⁸.

Д. Чижевський вважав, що богослужбові книги (жанри: урочисті слова, бесіди, молитви, канони) належать до поезії, «бо в них зібрані найліпші твори грецького християнського віршування за кілька століть». «Вживано з богословських книг насамперед «Службника» та «Требника», – наука для священників про відправа богослужб та треб. У них знайдено численні молитви, що є гарним гатунком релігійної поезії, нарешті такі збірки церковної поезії, як «Тріюді», «Пісна» (співи на час посту) та «Цвітна» (співи на час по Великодні) та «Октоїх» (Восьмигласник).

З таких пісень (трапарі, кондаки тощо) складені були і так звані «Службові мінеї» (рукописи вже з XI ст.), де ці пісні розкладено за днями року. Пізніше перекладений текст доповнювано оригінальними слов'янським матеріалом. «Службові мінеї» – теж пам'ятка високої поетичної цінності. Ці книги прийшли до нас у готовому перекладі з Болгарії. Вони мали чималий вплив на оригінальну літератури, на численні служби святим та молитви, а також і на літературу світську»⁵⁹. До християнської літератури належать і житія, «дуже старий гатунок», а також Четьї-Мінеї, перекладено ще в Болгарії (хоч, може, і не всі 12 томів на всі місяці року)⁶⁰.

Переклад Прологу, на думку Д. Чижевського, було здійснено на початку XII ст.⁶¹. Це, за В.Перетцем, – «давня пам'ятка, що задовольняє невмирущі запити середовища, яка читається, продовжує своє існування»⁶² (до речі, до сьогодні) і належить «до числа перекладних збірників більш чи менш визначеного складу»⁶³ і підкреслює, що уривки Пролога XII ст. зберігаються в «Древлехранилище» Погодіна⁶⁴.

Проповіді – «Слова», «Повчення» – призначено для читання. Твори проповідницької літератури утворюють собою цілу систему богослів'я⁶⁵ – переважно морального, а великою мірою і християнської віронауки та навіть християнської філософії. Найбільше перекладено проповіді таких авторів: Іоанна Златоустого⁶⁶, Єфрема Сіріна, Василя Великого, Григорія Богослова (один рукопис з XI ст.), Федора Студита, Кирила Олександрійського та інш.» (Євангелія існувала в формі «Четвероевангелії», тобто повного тексту Євангелії, поруч цього були Євангелії. Вибрані в порядку їх тижневого читання при богослужбі («Апракос»), а саме – або лише для недільних богослужб (до таких Євангелій належав найстаріший датований східнослов'янський рукопис 1056–57 рр. «Остромирове Євангелія», писана, можливо, писарем-киянином для новгородського посадника Остромира»⁶⁷. Іноді проповіді єдналися в збірки: «Златоуст», «Маргарит», «Златая цепь».

До суто богословських творів, за Д.Чижевським, належать: «Ліствиця», Іоанна Ліствичника, і «Болословіє» Іоанна Дамаскіна, де, крім суто богословських питань, обговорюються і філософські та навіть мовні (граматичні) питання⁶⁸. Відомо 14 слов'янських перекладів «Богословія», здійснені в IX – XX ст. У збірнику 1032 р. із зібрання М.П.Погодіна вміщено 18 глав із «Небес»⁶⁹.

Найшанованіша книга Ветхого завіту⁷⁰, відома в Київській Русі з часів прийняття християнств, – Псалтир (зібрання давньоєврейських гімнів, пісень, звернені до Бога). Виникла три тисячоліття тому. Широко використовувалося нашими предками не тільки під час проведення ранішніх та вечірніх служб, а й як одна із

перших книжок, за якою навчалися грамоті діти в нижчій школі, то – один із заміників букваря. Найближчий до нього, мабуть, написаний у XI ст. глаголичним письмом Синайський Псалтир, віднайдений відомим археографом архимандритом Порфирієм (у миру – Костянтин Олександрович Успенський; 1804 – 1885) у монастирі Св. Єкатерини на Синайському півострові»⁷¹.

Псалтир відомий у двох варіантах: а) «Следованная Псалтир» або «Псалтир з воследованиєм» (крім псалмів, містить Часослов, місяцеслов (перелік церковних свят), молитвослови та співи. Малий Псалтир, так званий Навчальний Псалтир. За ним і навчалися грамоті. Навчальний Псалтир містить 150 псалмів, поза цією кількістю – 151-й. У цей Псалтир входить і 10 «Мойсеєвих пісень», залучених із різних книг Біблії⁷².

Електронна давньоруська бібліотека дасть можливість працювати й з Євгеніївським, Слуцьким, Бичковським, Чудовським псалтирями (кирилиця, XI ст.), хоча вони й збереглися тільки у фрагментах.

Нагадаємо, що 20 пергаментних аркушів з Євгеніївського Псалтиру (він належить до числа тлумачних, «в яких канонічний текст супроводжується коментарями»⁷³), колись віднайдені Євгенієм Болховітіновим у Новгородському Юріївському монастирі (зберігається в Росії), але, сподіваємося, фондотримачі не відмовлять надати копію для представлення в Електронній Бібліотеці Ярослава Мудрого*.

«У літературній ситуації Давньої Русі, де словесність розвивалась не в рамках власне літератури, а в рамках церковно-релігійної творчості, молитва, разом з іншими строго канонізованими жанрами, стала засобом самовираження (наскільки це було можливо для середньовічної свідомості). Від найдавніших часів до нас дійшли «Азбучна молитва», молитви князя Володимира, митрополита Іларіона, що приписується Феодосію Печерському. Молитви могли зустрічатися також у складі давніх творів і як пряма мова виголошується «героями» оповідей (див., наприклад, молитви, включені до складу житійних творів»⁷⁵.

Сьогодні молитвословні твори недостатньо вивчені в сис-

темі давньоруської словесності і їх дослідження дасть новий поштовх у дослідженні фонду не тільки Бібліотеки Ярослава Мудрого, а й усіх фондів бібліотек Київської Русі.

Апракос – списки з болгарських збірників V – XI ст.; служба для святкових днів; повний апракос містив і читання на будні. Повний апракос містить щоденні читання на весь рік, за винятком несвяткових днів Великого посту. Євангеліє разом з Апостолом складають майже весь Новий Завіт; Часослов – церковно-богослужбова книга для читання і співаків; Стихірар – зібрання духовних віршів; псалми, пісні, пісні-псалми, гімни, оди – різні найменування духовних піснеспівів; Типикон – писаний офіційний устав. Церковний устав як системний регулятор порядку служб добового, тріодного та місяцес-

*Пропонується такий опис рукописної книги за Я.Запаском: 1. Порядковий номер рукопису. Автор. Назва. 2. Дата. Місце походження (місце, визначене гіпотетично, наводиться в квадратних дужках). 3. Місце зберігання рукопису та його шифр. 4. Формат (у частинах аркуша) і розмір (у сантиметрах). Кількість аркушів або сторінок. 5. Кількість рядків на сторінці. Кількість стовпчиків. Матеріал, з якого виготовлено рукопис, оправа. 6. Письмо. 7. Оздоблення. 8. Зміст. 9. Мовні особливості. 10. Нотатки. 11. Історія рукопису (короткі відомості). 12. Література» Схема може бути моделлю одиниці збереження СДБ, що підтверджує і приклад:

Псалтир тлумачний. «Толстовський»

XI–XII ст. Україна.

РНБ, Ф.п.1.23.

1^о(27x23 см).270 арк. без початку і Письмо. Устав прямий, чіткого малюнка, висота літер 2,7–3 мм.

Оздоблення. Ініціали різної величини (на арк. 21 ініціал Т – високою на 8 рядків), старовізантійського стилю (стовпчиковидні) та плетінчасто-рослинні, виконані чорнилом і кіноваром.

Зміст. Псалтир із тлумаченням Афанасія Александрійського⁷⁴.

Мовні особливості. За спостереженням академіка І. О. Соболевського, рукопис належить до пам'яток української писемності.

ловного кола, є однією з пізніших церковно-богослужбових книг і утворився в ту епоху, коли вже ці три порядки склалися і кожний з них одержав сталий вид»⁷⁶; Номоканон (од. зб. Бібліотеки Ярослава Мудрого). («Церковное уложение. Законоправильник»). Перший Номоканон, Іоанна Схоластика, з'явився за імператора Юстиніана в половині VI в. Однак повнійший, зібраний близько 883 р. константинопольським патріархом Фотієм, прийнятий у загальне користування східною церквою⁷⁷, з нього зроблено скорочений з тлумаченнями дякона Аристіна, а по деяких містах і Зонари. Цей варіант і складає першу частину друкованої Кормчої⁷⁸. Слов'янський переклад грецького Номоканона відомий на Русі з часу прийняття християнської віри. На нього посилається, як відзначає Є. Болховітінов, великий князь Володимир Святославович посилається на нього у своєму Уставі про церковні суди і підкреслює, що «Устав Володимирів дійшов до нас у багатьох списках Кормчої книги та різних збірниках уже зіпсованим вставками анахронічними та іншими. В таких списках Фотій, патріарх Константинопольський, вставлений сучасником Володимира, а Леонтій першим київським митрополитом»⁷⁹.

До богослужбових творів належать і Слова. Назвемо деякі з них: Слово болящих ради (джерело: Сінайський Требник). Як вважає О.І.Соболевський, перекладене тією ж особою, що й Київські уривки та «Бесіди» папи Григорія Великого⁸⁰; Слова Афанасія Александрійського против аріан⁸¹; Слова Григорія Богослова⁸²; Слова на Різдво Богородиці. Автор – Климент Словенський. Джерело: Сербський збірник XIV ст. Белградської Народної Бібліотеки, № 468 (104), арк. 120; Макаріївські Четві-Мінеї (8 вересня)⁸³. О.Бодяньський бачив у цьому уривку список із середньо-болгарського оригіналу, із сумішшю сербських елементів⁸⁴.

Побутували в церковному середовищі й різні чудеса. Наприклад: «Чудо Св. Іоанна Богослова с гусарем». Джерело: Пролог по спискам XIV века и в Троицком сборнике XIV века № 39⁸⁵; «Чудо Св. Димитрия Солунского с двумя девицами».

Джерело: Пролог за списком XIV ст.; «Троицкий сборник» XIV ст. № 39⁸⁶; «Чудо Св. Георгия с болгариним». Джерело: «Троицкий сборник»⁸⁷.

Особливий ряд становить учительно-повчальна література і морального спрямування література. Тут назвемо найперше «Учительне Євангеліє». Продовжуючи цей ряд зазначимо, наприклад: Жидята Лука «Поучение к братии»⁸⁸.

Отже, «все обращающиеся у греков богослужебные книги и значительное количество произведений византийской духовной литературы, после крещения Руси перешло къ намъ и легло въ основание древнерусской литературы»⁸⁹, а пізніше – української літератури, проклавши собі шлях через Моравію, Болгарію, Сербію та інші країни Балканського півострова.

2. Проблемы истории русской книжности, культуры и общественно-го сознания. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. – С. 80; Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев. – К.: Наук. думка, 1986. – 157 с.

3. Глушак А. Київський митрополит русич Іларіон. Патріотизм Київського християнства // Історія релігії в Україні. Навч. посібник / За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К.: Знання, 1999. – С. 98–100.

4. Влияние христианства на возникновение первых библиотек в Киевской Руси // Религия, культура, атеизм / Под ред. В.К.Танчера. – М.: ИНИОН, 1990. – Депон. № регистрации 42980 от 05.10.1990. – С. 67–75; Котляр М.Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. – К.: Наук. думка, 1985. – 256 с.; Саган О.Н. Роль українського православ'я в розвитку культури народу // Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ в розвитку культури України. – К., 1993. – С. 11–13.

5. Горбаченко Т.Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі–України: філософсько-релігієзнавчий аспект: Автореф. дис. д-ра філос. наук. – К., 2002. – С. 5; Священні книги як феномен культури // Мельник Т.В., Лубський В.І., Горбаченко Т.Г. та ін. Релігієзнавство. – К., 1999. – С. 393–425.

7. Макарий. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира. – СПб., 1846; Шуба О.В. Православ'я і традиції на-

ціональної культури. – К., 1989; Поппе А. Перші сто років християнства на Русі // Варшавські українознавчі записки. Зош. 1. – Варшава, 1989; Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965. Т.1; Дмитриевский А. Богослужение в русской церкви за первые пять веков // Православный собеседник. – 1882. – Февр. – С. 96-162; Никольский К.Т. Обзорение богослужебных книг по отношению их к церковному уставу. – СПб., 1856. – 340 с.

7. Горбаченко Т.Г. Вказ. праця. – С. 8.

8. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Ред. Кол. А. Колодний та ін. – К.: Т.1. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства. Т.1. – К., 1996. – 384 с.

9. Чмихов М.О. Україна у середні віки (лекція) // Культурологічні студії. Зб. наук. праць. К., 1996. – Вип. 1: Вид. дім КМ «Академія». – С. 16; Ангелов Д. Крещение Киевской Руси и дело Кирилла и Мефодия // Старобългаристика. – 1988. – Т.12, – № 1; Великий А.Г. З літопису християнської України: В 10 т. – Рим, 1968–1988.

10. Горбаченко Т.Г. Вказ. праця. – С. 4.

11. Никольский Н.К. Ближайшие задачи изучения древнерусской книжности // Памятники древней письменности и искусства. – СПб., 1902. – Т. СХХVII. – С. 10–29; Никольский Н.К. Рукописная книжность древнерусских библиотек. XI–XVII ст.: Мат. для «Словаря владельцев рукописей, писцов, переводчиков, справщиков и книгохранителей». – СПб., 1915. – Вып. 1. А–В2. – 132 с.; Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 227; Горбаченко Т.Г. Рукописна церковнослов'янська книга у духовному житті українського народу // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К., 2000. – С. 295–303.

12. Власовський І. Нарис історії української православної церкви; У 4 т. – Вид. 2-е. – Нью-Йорк; Бавнд-Брук; Київ, 1990. – Т.4; Каневський К. О древнейшей Киевской церкви Св. Ирины. – К., 1836; Макарий. История русской церкви. – СПб., 1857. – Т. 1–3; Скрынников З. Г. Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX–XVII веков. – К., – 2000; Шахматов А.А. Заметки о древнейшей истории русской церковной жизни // Научн. ист. журн. – 1914. – № 4.

13. Лотоцький О. Церковний устав князя Володимира Великого //

Зап. Наук. товариства ім. Шевченка (ЗНТШ). – 1925. Т. XX, XVIII – CXL. – С. 16, 18, 29, 37, 44; Церковный устав (Типик): его образование и судьба в греческой и русской церкви. – М., 1885; Виноградов В.П. Уставные чтения. Вып. III. Очерки по истории Греко-славянской церковно-учительной литературы. – Сергиев Посад. – Б.г.

14. Запаско Я. Мистецькі рукописні пам'ятки України. – Львів, 1997. – С. 5; Солонська Н. Щодо створення зведеного каталогу давньоболгарських джерел, які знаходилися в імовірному каталозі фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 32–37; Її ж. Бібліотека Ярослава Мудрого як «поле документації» та як архів епохи Київської Русі // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 107–129.

15. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М.: Наука. – С. 164, 228; Солонська Н.Г. Давньоруські школи: Від Володимира Святого до Ярослава Мудрого // Сіверян. літопис. – 2003. – № 4. – С. 13–22.

16. Горбаченко Т.Г. Вказ. праця. – С. 6.

17. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 57, 58; Тихомиров М. Н., Муравьев А. В. Русская палеография. – М.: Высш. шк. – 1966. – С. 57, 58; Солонська Н. Г. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого // Архівознавство. Джерелознавство. Міжвідомч. зб. наук. праць. Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 209–236; Павленко С., Солонська Н. Літописознавство в Україні 50–90-х рр.: Анот. огляд матеріалів «Українського історичного журналу» (1957–1998) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К.: НБУВ, 1998. – Вип. 2. – С. 120–145.

18. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – С. 139–141.

19. Лебедев П. Наука о богослужении православной церкви. – М., 1895. – Ч. II; Горбаченко Т.Г. Вказ. праця. – С. 6.

20. Горбаченко Т.Г. Вказ. праця. – С. 6.

21. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі... – С. 226; Солонська Н. Науковий доробок Михайла Брайчевського через призму реконструкції фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого // Спеці-

альні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 2003. – Число 10. Ч. 1.

22. Греков Б. Д. Культура Киевской Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1944. – С. 53.

23. Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ в розвитку культури України. – К., 1993.

23 а. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі... – С. 165.

24. Тихомиров Н. Древнерусские города... – С. 174.

25. Голубинський Е. История русской церкви. – М., 1904. – Т.1.

26. Тихомиров. Древнерусские города... – С. 183.

27. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі... – С. 165.

28. Остроумленский Е. Исследование о древней Киевской церкви св. Илии. – К., 1830.

29. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі... – С. 95.

30. Там само; Ричка В.М. Княгиня Ольга. – К.: Альтернативи. – 581 с.

31. Чмихов М.О. Україна у середні віки (лекція)... – С. 16; Андріяшев М. Історично-географічний нарис Київської землі. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. X, спр. 4381.

32. Митрополит Евгений (Болховитинов) Глава VII «Содержащая историю киевской иерархии» // Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. Глава VII «Содержащая историю киевской иерархии». – К., 1825. – С. 78.

33. Грушевський М. С. Три академії... – С. 17; Спасский К. Обращение великого князя Владимира в христианскую веру и насаждение оной в России. – К., 1832.

34. Франко Ів. Нарис історії українського письменства. – ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 12478, арк. 2.

35. Святой равноапостольный князь Владимир. К 900-летию креще-

ния Руси. – М., 1888. – 16 с.; Протопопов Св. Владимир равноапостольный, великий князь Киевский и всяя Руси. – М., 1888.

36. Грушевський М. Історія української літератури. Т.ІІ. – 1923. – С. 12.

37. Там само.

38. Там само.

39. Там само; Соболевский А. Из области древнерусской церковнославянской проповеди. – М., 1904. – С. 4.

40. Голубинский Е. История русской церкви. – С. 282–297.

41. Соболевский А. И. Матеріали и исследования въ области славянской филології и археології // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Император. АН. – СПб., 1910. – Т. LXXXVIII. № 3. – С. 136.

42. Митрополит Евгений (Болховитинов). Глава VII «Содержащая историю киевской иерархии» // Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – С. 8; рукопис зберігався в Московській Патріаршій бібліотеці, був віднайдений між рукописами Є. Болховітіновим, який відзначив, що автор був названий митрополитом Переяславським та Руським.

43. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: Арт ЕК, 1998. – С. 105.

44. Там само. – С. 106.

45. Там само.

46. Горбаченко Т.Г. Вказ. праця. – С. 28.

47. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – С. 226.

48. Ключевский В. Древнерусские жития святых как исторический источник. – М., 1876. – 520 с.; Мурьянов М.Ф. Миняя как тип средневековой книги // Сов. славяноведение. – 1985. – № 5. – С. 4–78.

49. Горбаченко Т.Г. Християнство і слов'янська культура: монастирські бібліотеки // Укр. релігієзнавство. – 2001. – № 17. – С. 37–44; Її ж. Бібліотеки монастирів і соборів як документальна пам'ять християнства // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Зб. наук. праць. – К., 2001.–Вип. 6.41. – С. 143–154; Її ж. Монастирські бібліотеки і соборні бібліотеки як фактори збереження християнської писемної культури // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тара-

са Шевченка. Філософія. – Вип. 39. – 2001. – С. 15–18; Ї ж. Монастирські бібліотеки й особисті книгозбірні православних церковних діячів // Людина й світ. – 2001. – № 5. – С. 51–54; Жук В. Монастирські бібліотеки як культурно-просвітні осередки Волині XV–XVI ст. / Історія бібліотечної справи в Україні. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 17–26.

50. О древних переводах отцов церкви / Православный собеседник. – 1859. – III. – С. 356–367; Пападопуло Хр. Творения Св. Иоанна Златоуста с филологической стороны // Христианское чтение. – 1895. – Вып. II. – С. 411–421; Указатель к журналу «Творения святых отцов» в русском переводе. 1887–1891. – Сергиев Посад, 1912; Указатель к творениям святых отцов к прибавлениям духовного содержания за двадцать лет (1843–1862). – М., 1863; Указатель статей, помещенных в Прибавлениях к Творениям Святых отцов за 1843–1864, 1871, 1872, 1880–1886 годы. – М., 1887; Указатель к творениям святых отцев к прибавлениям духовного содержания за двадцать лет (1843–1862). – М., 1863. – 24 с.; Солонська Н.Г. Автори книг бібліотеки Ярослава Мудрого: біографічні матеріали // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2001. – Вип. 7. – С. 333–384.

51. Архангельський А. С. Творения Отцов церкви в древнерусской письменности: Извлечения из рукописей и опыты историко-литературных изучений. Вып. 4. – Казань, 1890. – 234 с.

52. Горбаченко Т.Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України. – К.: Вид. дім «Академія», 2001. – С. 204.

53. Зарубин Н. Н. Очерк по истории библиотечного дела в Древней Руси // Сб. Рос. публ. б-ки. – Мат. и исслед. Вып. 1. – Пг., 1924. – Т. 2. – 242 с.

54. Горбаченко Т. Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України. – С. 69–70.

55. Жуковская Л.П. Об объеме первой славянской книги, переведенной с греческого Кириллом и Мефодием // Вопр. слав. языкознания. – М., 1963. – Вып. 7. – С. 78–81.

56. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль: Фе-міна, 1994. – С. 50.

56 а. Там само; Євангеліє апракос – святкове Євангеліє. Має кілька видів: недільне, коротке, повне. Усі вони відкриваються читаннями з

першого розділу «Євангелія від Іоанна»: «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Бог було слово».

57. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. От водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 603 с.

58. Там само. – С. 70; церковно-слов'янською чи богослужбовою мовою стала болгарська; наші предки користувалися перекладами П'ятикнижжя (книг Мойсеевих) та «Восьмикнижжя»; Паримейником (зі Старого Завіту) – вибіркою тих місць, що потрібні для читання на богослужбі.

59. Чижевський Д. Історія української літератури. – С. 52.

60. Там само.

61. Там само. – С. 53.

62. Перетц В. Къ истории славяно-русскаго Пролога. – Пг., 1914. – С. 1.

63. Перетц В. Из лекций по методологии истории литературы. – К., 1914. – С. 2.

64. Там само. – С. 3.

65. Протопресвитер Шмеман А. Введение в литургическое богословие. – К.: Пролог, 2003. – 301 с.

66. Щурат В. Иван Златоустий на Руси. – К., 1908.

67. Чижевський Д. Історія української літератури. – С. 54

68. Трендафилов Хр. «Богословие» Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна Экзарха Болгарского («Небеса») и оригинальные произведения литературы XI–XVI вв. // Преславска книжовна школа. – Шумен. – Т.3; Университетско изд-во «Епископ Константин Преславски», 1998. – С. 85–119.

69. Там само. – С. 89.

70. Немировский Е. Л. Псалтырь: страницы истории // Библиотекосведение. – 2000. – № 1. – С. 68; Його ж. Книга книг Библия // Там само. – 1999. – № 2. – С. 105–125; Псалтир – одиниця збереження фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого; на грецьку мову була перекладена в III ст. до Р. Хр., слов'янською мовою – як прийнято вважати – Кирилом і Мефодієм. Давньослов'янський переклад Псалтиру не зберігся. Однак Є.Л.Немировський слушно підкреслює, що «його можна реконструювати (підкреслено нами. – Авт.), використовуючи найдав-

ніші списки Псалтиру». Ця реконструкція буде полегшена і процес її реалізації піде швидшими темпами, праця буде виконана досконаліша на підґрунті Електронної Бібліотеки Ярослава Мудрого, в електронний фонд якого буде включено всі найдавніші списки і, що дуже важливо, ці списки будуть доступні для широкого кола дослідників.

71. Немировский Е.Л. Псалтырь: страницы истории // Там само. – 2000. – № 1. – С. 68.

72. Там само.

73. Там само. – С. 70;

74. Запаско Я. Мистецькі рукописні пам'ятки України. – Львів, 1997. – С. 5.

75. Протопресвитер Шмеман А. Введение в литургическое богословие. – С. 51.

76. Мансветова Е. Н. Славянизмы в русском языке XI–XX веков. – Уфа, 1990. – 76 с.

77. Неволин К. А. Полное собрание сочинений. – СПб., 1859. – Т. 6. – С. 402, 403.

78. Митрополит Евгений (Болховитинов). Глава VII «Содержащая историю киевской иерархии». – С. 264.

79. Там само. – С. 265.

80. Соболевский А.И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Император. АН.– СПб., 1910. – Т. LXXXVIII. – № 3. – С. 100–105.

81. Там само. – С. 117.

82. Там само. – С. 123, 125.

83. Там само. – С. 156

84. Там само.

85. Там само.– С. 176.

86. Там само; «Чудеса Св. Георгия» Соболевский А.И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. – С. 176.

87. Там само; «Чудо Козмы и Дамиана в Корсуне» (Соболевский А.И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. – С. 176.

88. Жидята Лука. Поучение к братии // Памятники древнерусской

церковно-учительной литературы. – СПб., 1894. – Вып. 1. – С. 14–16; Учительні Євангелія – це викладення віронауки в прилаштуванні до Євангелія. Такі твори часто написані у формі запитань та відповідей (іноді запитання мають характер загадок), наприклад, питання Афанасія (рукопис XI ст.).

89. Соболевский А.И. Материалы и исследования въ области славянской филологии и археологии. – С. 163; Григорьев Н. Историческое обозрение богослужебных книг российской церкви. – К., 1836; Дурново Н.Н. К вопросу о переводах на старославянский язык библейских текстов. Супральская рукопись // Известия ОРЯС. – Л., 1926. – Т. 30. – С. 353–429; Новицкий О. О первоначальном переводе священных писаний на славянский язык. – К., 1837.

Natalia Solonska

**LIBRARY CULTURE & BOOK ACQUIREMENT OF KIEV RUSS IN
CONTEXT OF THE AGE OF CHURCH-RELIGION PROCESS: THE
HISTORICAL-GEOGRAPHY SECTION**

Synthetic influence of Christianity, church-religion & library culture on developing spiritual in Kiev Russ intergrated, thinking in the way of the interdisciplines and science, like science of religion, culture, special historical disciplines, specifically librarianscience and booksience, in historical sciense didn`t discerned. In offered artical we`ll try to do the first step in solving this problem.